

СИДЕЛЬНИКОВА Л. В.

Київський національний лінгвістичний університет

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВНОГО ЗНАКА У ЗНАКОВІЙ СИСТЕМІ МОВИ

Стаття присвячена вивченню мови як особливої знакової системи, у статті розкрито поняття “мовний знак”, розглянуто основні властивості та функції мовного знака, встановлено їх основні типи.

Ключові слова: семіотика, лінгвосеміотика, знак, мовний знак, знакова система мови.

Статья посвящена изучению языка как особенной знаковой системы, в статье раскрыто понятие “языковой знак”, рассмотрены основные качества и функции языкового знака, выявлены их основные функции.

Ключевые слова: семиотика, лингвосемиотика, знак, языковой знак, знаковая система языка.

The article deals with an analysis of the language as special sign system, the article highlights the notion of linguistic sign, the main qualities and functions of the linguistic sign, theirs principal types.

Key words: semiotics, linguo-semiotics, sign, linguistic sign, sign language system.

Актуальність представленого дослідження зумовлена постійною увагою сучасного мовознавства до проблем семіотики та її окремих складових одиниць. Саме тому, **мета** нашої статті полягає у вивченні знакового характеру людської мови, у визначенні місця лінгвосеміотики у системі сучасних наук, у вивченні особливостей функціонування мовного знаку, у дослідженні основних типів мовних знаків та у розрізненні знаковості та одиниць мови.

Об’єктом роботи є мовний знак, а **предметом** – особливості функціонування мовного знаку у знаковій системі мови.

Загальновідомо, що мова – це будь-яка знакова система, що передає певну інформацію. До цього поняття часто відносять мову жестів, мову тварин, мову дорожніх знаків, мову програмування, математичну мову, мову кіно тощо. Мова представляє собою найширшу систему з різноманітних знакових систем, які люди використовують як засіб спілкування, передаючи будь-яку інформацію, думки, почуття, переживання, наміри тощо. Мова володіє не тільки винятковою складністю побудови та величезним інвентарем знаків, але й невичерпаною семантичною могутністю, тобто властивістю передачі інформації відносно будь-якої сфери

спостережуваних або уявних фактів. Практично будь-яка інформація, передана шляхом немовних знаків може бути передана за допомогою мовних знаків, у той час як зворотній процес часто виявляється неможливим. Знаки з яких, будується повідомлення, виконують роль носіїв певних змістовних значень. Саме завдяки їм відбувається кодування інформації, що передається, та реалізація комунікативних актів. Знаки заміщують предмети, на які вони вказують або називають. У житті будь-якої людини таке заміщення відіграє значну роль, навіть іноді складається враження, що людина більше живе у світі знаків, ніж у світі речей. Знаки та утворені знакові системи вивчає семіотика.

Теза про те, що мова представляє собою особливу систему знаків звучить у визначеннях багатьох відомих вчених, зокрема у лінгвістичних теоріях В. фон Гумбольдта, О. А. Потебні, І. А. Бодуена де Куртене, Е. Сепіра, Е. Бенвеніста тощо. Разом з тим, у сучасному мовознавстві існує певна кількість теорій знакової природи мови, різні класифікації мовних знаків, які часто суперечать одна одній, що, у свою чергу, призводить до нагромодження та ускладнення мовознавчої науки.

Знаковий характер людської мови складає одну з його універсальних рис та основних особливостей. Невипадково, що до поняття знаку здавна зверталися представники різних наукових напрямків з метою більш глибокого проникнення у сутність мови. З поняття знаку імпліцитно виходили у своїх наукових дискусіях про сутність речей та їх найменування давні елліни, номіналісти й реалісти – послідовники двох діаметрально протилежних філософських напрямів у середні віки, класики порівняльного та типологічного мовознавства.

Однією з основних функцій мови виступає комунікативна функція. Її сутність полягає у тому, що мова представляє собою насамперед засіб передачі думок і почуттів. Ця функція здійснюється завдяки знакової природи мови. Слід зауважити, що про знаковий характер мови говорили ще вчені давніх Індії та Греції. Так, Арістотель стверджував, що мовні вирази – це суть знаки душевних вражень, а письмо – знак перших. Поняття знаковості знаходимо також у граматиці Пор-Рояля, а згодом у працях відомих лінгвістів –

В. Гумбольдта, О. Потебні, П. Фортунатова, І. Бодуена де Куртене та ін.

Разом з тим виявлення знакової природи мови постає можливим, коли мова починає досліджуватися паралельно з іншими знаковими системами: азбукою для глухонімих, системою дорожніх знаків тощо. Ці системи вивчає семіотика – наука про знаки. Лінгвістична семіотика або лінгвосеміотика досліджує насамперед комунікативну функцію мови. Лінгвосеміотика займає проміжне положення між внутрішньою лінгвістикою та семіотикою. Саме з цього випливає її двокоренева назва. Про те, що мову слід вивчати поруч з іншими знаковими системами виступали чисельні вчені, зокрема Ф. де Соссюр, Р. Барт, У. Еко, Е. Сепір, В. Гумбольдт, Ю. С. Степанов, А. Лосев, В. П. Даниленко та багато інших.

Родоначальником сучасної лінгвосеміотики вважається загальновідомий швейцарський вчений Фердинан де Соссюр. Сам він вперше обґрунтував необхідність вивчення мови у ряді з іншими знаковими системами. Мова, згідно з Ф. де Соссюром, – це знакова система, яка виражає поняття і, відповідно, її можна порівняти з писемністю, з азбукою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами ввічливості, з воєнними сигналами тощо. Але мова найважливіша зі всіх цих систем, пояснював вчений, той хто хоче виявити істинну природу мови, повинен перш за все звернути увагу на те, що у неї є спільного з іншими системами того ж порядку [1:28–30].

Виявлення своєрідності мови у порівнянні з іншими знаковими системами може відбуватися на різних рівнях: фізичному, біологічному, психологічному та культурологічному. З точки зору фізичних характеристик знаку та відповідно до їх сприйняття органами чуття всі системи підрозділяються на дотикові, зорові, слухові й нюхові. Прикладом дотикової системи може слугувати азбука Луї Брайля для сліпих, нюхової – певні запахи, наприклад, запах етил меркаптану, який використовується у шахтах як знак небезпеки. До зорової системи належать ручна азбука глухонімих, мова бджіл, морська сигналізація, дорожні знаки, кінетична мова (жестово-мімічні знаки), а також писемна мова. До зорових знаків також відносять людську мову у її писемній формі. Її своєрідність пов'язано з особливостями конфігурації писемних знаків, а також з тим, що письмо використовує різні матеріали призначені для писання.

У своїй усній формі людська мова відноситься до слухових знакових систем.

З біологічного рівня усвідомлення знаку залежить від особливих фізіологічних механізмів мовленнєвої діяльності людини. Особливо це виявляється у відсутності симетрії між лівою та правою півкулями головного мозку. Помічено, що у правші (а у шульги навпаки) ліва півкуля відповідає мовленнєвій (вербальній), а права – немовленнєвій (невербальній) сфері. На психологічному рівні – людська мова представляє собою найбільш складне утворення у порівнянні з іншими знаковими системами. У мові відокремлюють систему ієрархічно організованих рівнів різних одиниць, тоді як склад знакових одиниць, що входять у немовні системи знаків виявляються обмеженими. На культурологічному рівні своєрідність мовної системи знаків полягає у її використанні у всіх сферах культури, тоді як інші знаки мають вузькі, спеціальні сфери застосування. Особливою є символіка в математиці, хімії, релігії. Універсальне застосування мови свідчить про найбільш широкі комунікативні можливості людської мови у порівнянні з іншими системами знаків.

Розвиток лінгвoseміотики ХХ ст. пов'язано з діяльністю таких вчених як Ч. Морріс, Ж. Піаже, Р. Якобсон, а також з працями Е. Бенвеніста, Ю. С. Степанова, Т. В. Колшанського, В. А. Звегинцева. Популярності лінгвoseміотичних проблем сприяв той факт, що у 60–70 роках відбувся розквіт семіотики. Так у 1970 році вперше була видана робота Ю. М. Лотмана “Структура художественного текста”, у якій теорія літератури висвітлювалась з семіотичної точки зору. Лотман поділяв погляди Ч. Пірса, у відповідності до яких він відносив до знаку будь-який предмет, який інформує про інший. Лотман стверджував, що світ, оточуючий людину, говорить багатьма мовами. Взаємодію з зовнішнім середовищем можна уявити як отримання та дешифровку певної інформації [2:9].

Дуже яскраво, на нашу думку, розуміння місця мови у семіотиці виклав Умберто Еко. Він стверджував, що мова ніколи не буде тим, що ми мислимо, але тим, у чому здійснюється думка. Отже, говорити про мову не значить виробляти пояснюючі структури або додавати правила мовлення до певних конкретних ситуацій. Це значить давати вихід всій її конотативній могутності, перетворюючи мову у акт

творчості з тим, щоб у цьому творінні можна було розчути поклик буття. У слові розкривається саме буття. Тому, на думку вченого місце семіотики займає єдино можлива наука про мову – поезія та письмо [3:23]. Таким чином, дослідник намагався показати, що тільки мова поезії та власне писемне мовлення є основними об'єктами семіотики, оскільки саме ці галузі лінгвістичних знань містять у своєму інвентарі мовні знаки.

Зі структурно-лінгвістичної та лінгвосеміотичної точки зору всі паралельні системи людської комунікації (мова жестів, системи звукових сигналів тощо) можуть бути досліджені із застосуванням мовознавчого дослідного інструментарію. Таким чином, при аналізі та описі своїх значущих одиниць знакова система письма може використовувати як власний інструментарій, так і застосовувати одиниці інших споріднених знакових систем. Правомірним є твердження польського вченого Т. Милевського про те, що специфіка мови полягає у тому, що вона представляє собою “оркестр знаків всіх типів” та має у своєму розпорядженні можливість обирати в залежності від конкретних цілей та визначених ситуацій спілкування найбільш відповідні типи знаків [4:23].

У сучасній семіотиці чітко розмежовують різницю між мовним та немовним знаками. Відмітною ознакою мовного знаку є те, що він використовується людиною та служить засобом спілкування окремих індивідуумів один з одним, і навпаки, немовний знак, як правило, не вживається живою істотою, хоча й має для них значення знаку. Наприклад, багряний закат, що передвіщає сонячну, але вітряну погоду є немовним знаком, оскільки подія не залежить від людини та не служить засобом спілкування. Людина тільки тлумачить цей знак певним чином, керуючись власним досвідом. Прикладом мовних знаків можуть виступати знаки повсякденної мови (слова, речення), які вживаються людьми з метою спілкування. Немовні знаки часто називають ознаками або фігурами.

Як було зазначено вище, першою спробою описати мовний знак було дослідження Ф. де Соссюра, який вважав, що мовні знаки характеризуються такими рисами, як *довільність* або *умовність*, яка полягає у відсутності між позначеним і позначенням певного природного зв'язку (ця риса зближує мовні знаки з немовними), *лінійність*, яка впливає з того, що звуки в слові вимовляються один

за одним у визначеному часовому просторі, тоді як звуки, передані письмом характеризуються й просторовою лінійністю. Мовному знаку, на думку Ф. де Сосюра, також притаманна *незмінність* та *мінливість* [1:89–101]. Слід відзначити, що запропоновані вченим принципи мовного знаку були відкинуті значною кількістю вчених. Наприклад, російський лінгвіст та семіотик Р. О. Якобсон вважав, що довільність мовного знаку не є беззаперечною. Якщо немовним знакам властива абсолютна довільність (умовність, конвенціональність), то й в мові є абсолютно довільні знаки. Про довільність мовних знаків свідчить той факт, що одні й ті ж поняття в різних мовах передаються різними словами і, навпаки, однаковими експонентами (позначувальне) позначають різні поняття: наприклад, рос. *луна* “місяць”, укр. *луна* “відлуння”, рос. *конец* “кінець”, болг. *конец* “нитка”, укр. *магазин* “крамниця”, англ. *magazine* “журнал” [5:102–117].

До вмотивованих мовних знаків передусім належать звуконаслідувальні слова, наприклад такі як *ух*, *трясь*, *трах*, *ляп*, *хлоп*, *хіхікати*. Такий феномен прийнято називати зовнішньою мотивацією. Про цей факт стверджував Р. О. Якобсон, який вважав, що сфера конвекційних знаків набагато ширша, оскільки у мові існують звуконаслідувальні слова (вигуки), які схожі на свої плани вираження – відповідні звуки, які, у свою чергу, утворюють дієслова – *ухнуть*, *хряснуть*, *трахнуть* (у значенні “ударяти”), *ляпнуть*, *хлопнуть* тощо. Крім того, Якобсон зауважив, що іноді граматичні форми ідексально нагадують те, що вони зображують. Так, у ряді мов позитивна порівняльна та найвища ступінь порівняння прикметників розрізняються кількістю літер у бік збільшення: наприклад рос. *белый* – *белее* – *белейший*; англ. *simple* – *simpler* – *simplest* [5:102–117].

Треба зазначити, що крім зовнішньої мотивації, у мові має місце і внутрішня мотивація, яка полягає у морфемній вмотивованості похідних, особливо складних слів: наприклад, укр. *сімдесят*, *перекотиполе*, нім. *Bestarbeiter*, *Regenbogen*, *Fernsehapparat* та ін.

У цьому випадку йдеться не про знаки і позначувані ними предмети, а про мотивування одних знаків іншими. У такому випадку правомірним стає твердження шведського лінгвіста Б. Мальберга, який вважав, що жоден мовний знак не може бути абсолютно

довільним, разом з тим він й не може бути абсолютно вмотивованим [6].

Слід також вказати ще одну властивість мовного знаку, а саме про його асиметричність, яка полягає у непаралельності плану вираження і плану змісту. Цей факт пояснюється такими чинниками: по-перше, план вираження (означальне) є лінійним і дискретним, а план змісту (означуване) має кумулятивну властивість, тобто характеризується структурною глобальністю і часовою безперервністю; по-друге, одне означальне може мати декілька позначень; по-третє, позначене і позначення характеризуються автономністю розвитку, тобто план вираження може змінюватися при незмінності плану змісту і навпаки. Непаралельність плану вираження і плану змісту отримала в мовознавстві назву асиметричного дуалізму мовного знаку.

Слід додати, що ідею асиметричного дуалізму мовного знаку вперше виказав діяч женеvської лінгвістичної школи С. І. Карцевський. Згідно з його теорією обидві сторони мовної одиниці (означальне і означуване) не можуть бути нерухливими, інакше кажучи, співвідношення між ними неминуче порушується. Це означає, що поступово змінюється як звуковий вигляд мовної одиниці, так і її значення, тим самим відбувається порушення первісної відповідності [7:65]. Таким чином, асиметричний дуалізм полягає в тому, що означальне прагне мати інші функції, а означуване прагне виразитися іншими засобами. Будучи парними, вони перебувають у стані нестійкої рівноваги. Саме завдяки цьому асиметричному дуалізмові структури знаків мовна система може еволюціонувати.

Прослідкувавши основні властивості мовного знаку ми хотіли б зауважити, що мовний знак не обов'язково повинен бути суто матеріальною сутністю, оскільки загальноприйнято вважати, що означальне мовного знаку існує у двох різновидах: матеріальному (звукове або літерне) та ідеальному. Матеріальне відображення знаку у звуковому складі слів або висловлювань, відбиваючись, набуває форму ідеального образу матеріальної форми знаку. Матеріальна форма знаку необхідна у процесі пізнання, а ідеальна, тобто розумовий образ потрібна для внутрішнього мовлення у процесі пізнання. Слід зауважити, що освоєння знаку відбувається за рахунок образу певної матеріальної форми знаку, який існує у свідомості

людини. І оскільки будь-який знак представляє собою двосторонню цілісну одиницю, то й мовний знак не може бути винятково матеріальним. Сприймаючи мовні знаки, ми не усвідомлюємо їх матеріальну форму, а навпаки, їх форма зливається зі значенням. Таким чином, у процесі розпізнання мовного знаку (особливо звукового) до уваги береться не матеріальна сторона, а той психічний образ, який закладено у нього.

Слід додати, що серед основних якостей мовного знаку Е. Бенвеніст виділяв такі, як рухливість, мінливість, невизначеність його самого та його референтних звуків. Саме ці властивості мовного знаку виявляються у зміні синтагматичного та парадигматичного оточення. Звідси, на думку лінгвіста, і виникає необхідність подвоєного значення мовного знаку: семіотичного та семантичного [8:87]. На мінливість мовного знаку вказує й сучасна дослідниця Л. Г. Зубкова, стверджуючи, що мовні знаки за своєю природою повинні бути діяльними й мінливими, зміст яких не явний, а тільки заданий натяком й тому припускає неоднозначну інтерпретацію і подальший розвиток у різних напрямках [9].

Отже, до основних знакових функції мовних одиниць ми віднесли по-перше, співвіднесеність мовних елементів (морфем, слів, словосполучень, речень), відповідно й мови у цілому, у тій чи іншій формі й ступені опосередкування з рядом позамовних явищ, предметів, ситуацій як у об'єктивній так і у суб'єктивній реальності. По-друге, властивість мовних одиниць узагальнено виражати результати пізнавальної діяльності людини закріплювати та зберігати її досвід. По-третє, здатність мовних елементів, у силу закріплених за ними значень, нести певну інформацію, виконувати різні комунікативні та експресивні задачі у процесі спілкування.

Традиційно мовні знаки розбивають на *повні*, тобто комунікативно завершені самодостатні (наприклад, текст, висловлювання) та *часткові*, тобто комунікативно несамодостатні (слова, морфеми) знаки. Мовознавство звичайно бере до уваги називні знаки (слова). Новітня семіологія зосереджує свої наукові розвідки на вивчення висловлювання як повного знаку, з яким співвідноситься не окремий елемент досвіду, а конкретна цілісна ситуація, стан справ.

Сучасний лінгвосеміотик А. А. Ветров розділяє мовні знаки на *інтенціональні* та *неінтенціональні*. Іntenціональний мовний знак,

згідно з класифікацією вченого, виступає таким засобом спілкування, який вживається людиною навмисно, зі свідомою ціллю: передати певне повідомлення іншій людині, отримати від іншої людини певну інформацію, спонукати його до здійснення певної дії. Неінтенціональний мовний знак так само як і інтенціональний використовується живою істотою та слугує засобом спілкування, але застосовується ненавмисно, без усвідомлення взаємовідношень, що існують між істотами, без розуміння комунікативного ефекту. Прикладом неінтенціонального мовного знаку, на думку А. А. Ветрова може служити мова мурах та мова бджіл [10:53].

Загальноприйнятою залишається класифікація типів мовних знаків, що була запропонована Б. О. Серебряниковим. В основу зазначеної класифікації дослідником було закладено семіотичні функції знаку. Таким чином, мовні знаки поділяються на [11:94]:

- мовні знаки, яким властива диференціувальна функція (наприклад, фонема);
- мовні знаки, у яких ототожнювальна функція превалює над диференціувальною (наприклад, граматичні морфеми, моделі синтаксичних та семантичних зв'язків мовних одиниць);
- мовні знаки, яким властива як диференціувальна так і ототожнювальна функції (це так звані “повні знаки” (власне знаки) – слова, словосполучення, речення).

Крім функціональних відмінностей мовних знаків, семіотичній системі мовних знаків властива особлива структура організації, яка полягає у подвійному поділу мови, створюючи основну своєрідність структурної організації мовних знаків – парадигматичні змістовні відношення знаків та їх синтагматичні семантичні зв'язки.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Підсумовуючи вищевикладене, можна з певністю стверджувати, що мова, особливо її писемна форма, є оригінальною знаковою системою, своєрідність якої полягає у таких чинниках. По-перше, мова має динамічний характер, вона постійно розвивається та удосконалюється. Вона здатна до саморегулювання, тоді як інші знакові системи є штучними, конвенціональними (тобто виникають за домовленістю) та статичними. По-друге, мова, на відміну від інших знакових систем, є універсальним засобом спілкування, вона здатна передавати будь-яку галузь людського досвіду та світобачення. Інші знакові системи

мають обмежені виражальні можливості й незначну сферу застосування. По-третє, мові, крім комунікативної притаманні й інші функції, зокрема репрезентативна, гносеологічна, прагматична, метамовна та інші функції. Мова передає не тільки інформацію про певні факти, а й ставлення мовця до повідомлення, його оцінку дійсності. Тоді як інші знакові системи обмежуються винятково комунікативною функцією. Таким чином, мова представляє собою поліфункціональну знакову систему. По-четверте, мова – складна ієрархічна система, у структуру якої входять два способи організації – парадигматичний (відбір) і синтагматичний (сполучуваність).

Мовний знак представляє собою складовий елемент мови, який поряд з матеріальним вираженням, може мати й форму ідеального образу, психічне або духовне значення. Мовні знаки володіють певними властивостями, зокрема довільністю, лінійністю, рухливістю, асиметричністю. Серед основних функцій мовного знаку ми виділили комунікативну, експресивну функції, а також співвіднесеність мовних елементів або ієрархічність мовної структури, відображення та збереження результатів надбаного людиною досвіду. У подальшому перспективним представляється детальне вивчення різниці між термінами “знак” та “символ”, загальних характеристик символу як різновиду іконічного знаку знакової системи мови, основних видів та специфіки вживання символів у мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Сосюр Ф.* Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
2. *Лотман Ю. М.* Семиосфера / Юрий Михайлович Лотман. – С.–Петербург : “Искусство–СПБ”, 2000. – 704 с.
3. *Эко У.* Отсутствующая структура. Введение в семиологию / Умберто Эко. – ТОО ТК “Петрополис”, 1998. – 432 с.
4. *Milewski T.* Jezykoznaństwo / Thomas Milewski. – Warszawa, 1965. – 190 с.
5. *Якобсон Р. О.* В поисках сущности языка / Роман Осипович Якобсон / Семиотика. – М. : Радуга, 1983. – С.102–117.
6. *Наше усне мовлення* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/lknp/mova/numo.html>.
7. *Карцевский С. И.* Об асимметричном дуализме лингвистического знака / Сергей Йосифович Карцевский // сост. Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях.– М., 1965. – Ч. 2.
8. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 448 с.
9. *Зубкова Л. Г.* Сущностные свойства языка в их взаимодействии и функциональной обусловленности [Електронний ресурс] / Любовь Зубкова. – Режим доступу : <http://www.iaas.msu.ru/res/lomo06/lingvo/zubkova.htm>.
10. *Ветров А. А.* Семиотика и ее основные проблемы / Алексей Ветров. – М. : Изд-во полит. Лит-ры. 1968. – 283 с.
11. *Серебрянников Б. А.* Знаковая природа языка / Борис Александрович Серебрянников // Общее языкознание: формы существования, функции, история языка / под ред. Б. А. Серебрянникова. – М. : Наука, 1970. – 597 с.